

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

123:3 • 2003

Kortare recensioner

Geoffrey Roberts (ed), *The History and Narrative Reader*, Routledge, London & New York, 2001. 450 s.

Är berättelsen historikerns främsta instrument för att förstå, förklara och rekonstruera det förflutna? Denna kunskapsfilosofiska fråga har väckt en debatt som pågått sedan 1960-talet i anglosaxiska länder. Amerikanen Hayden White är kanske den narrationsforskare och historiograf som framför andra blivit känd för att studera historieskrivande med redskap hämtade från litteraturvetenskap och retorik. White har i flera böcker visat hur historiker använder arketyperiska gestalter och berättelseformer som de skelett på vilka en historisk skildring hängs. För White är detta inte något negativt utan tvärtom en nödvändighet. Vissa typer av urberättelser ingår sedan antiken i den västerländska kulturen och förser även nutida läsare med igenkännbara dramatiska former.

White har mött motstånd från forskare som betraktat den berättande historien som en förlegad och icke-eftersträvansvärd form. Ett avståndstagande från den berättande formen präglade 1960- och 1970-talen, då strukturinriktade, ofta kvantitativa, studier sågs som den mest lovande – eller enda – genren inom historieforskningen. En teoretiskt grundad historieskrivning ansågs av många svårförenlig med berättelsens form. Samtidigt kan man säga att den berättande historien då kom att ses som historiografiskt intressant, som en genre med möjligheter och begränsningar väl värda att studeras.

Lawrence Stone skrev 1979 en artikel med titeln "The Revival of the Narrative. Reflections on a New Old History", där han diskuterar vad som betraktats som vetenskaplig historieskrivning under olika tidsperioder. Han menar där att en deterministisk syn på historien – som i grunden bestämd av ekonomiska och demografiska förhållanden – lämpar sig för en analytisk stil snarare än berättelseform. Men, då en del forskare under 1970-talet började tvivla på att ekonomisk-demografiska förhållanden utgjorde en tillräcklig förklaring till all historisk förändring, kom också nya former av historieskrivning att bli intressanta, hävdade Stone. Människors känslor, värderingsmönster och vardagsbeteenden började vid den tiden ses som värdefulla studieobjekt och mentalitetshistoria utvecklades till en ny specialitet. Historiker som Georges Duby, Emanuel le Roy Ladurie, Nathalie Zemon Davis och Carlo Ginzburg tog den enskilda människan som utgångspunkt för att beskriva andra tiders världsbild och livsåskådning.

Från och med berättandets återkomst på 1970-talet kom alltså en diskussion om berättandets – narrationens – möjligheter och begränsningar att ta fart, en debatt med många namnkunniga deltagare. Ett urval artiklar från den diskussion som förts om historia och narration i ett antal anglosaxiska historiska tidskrifter

presenteras nu för intresserade läsare i en antologi. Den har titeln *The History and Narrative Reader* och är sammanställd av Geoffrey Roberts, verksam vid universitetet i Cork, Irland.

Texterna är ordnade i teman som "Narrative and historical understanding", "Narrative history and the linguistic turn" och "Narrative and the practice of history". Samlingen kompletteras med ett användbart sak- och personregister. En brist är att författarna till uppsatserna inte presenteras, utan endast när och i vilken tidskrift deras inlägg först kunde läsas (publiceringsdatum för de ingående uppsatserna har en spännvidd mellan 1964 och 1998). En annan brist är att genushistorien nästan helt lyser med sin frånvaro trots att *Gender studies* växte fram som en viktig forskningsgren under den period som publicerades. Det borde finnas ett och annat att säga om hur ett strukturalistiskt könsperspektiv har för- enats med en berättande form i engelskspråkig historieskrivning.

Trots dessa smärre invändningar är *The History and Narrative Reader* en guldgruva för den som funderar över berättelsens plats i kulturen. Är berättelsen den urform i vilken människor sorterar in varje skeende? Är den mänskliga hjärnan till och med programmerad för att ta emot och skapa berättelser? Eller är berättelsen en kulturell artefakt, där den västerländska traditionen skapat undertyper som tragedin, komedin, den romantiska historien eller hjältesagan? Måste berättelser uppfylla sådana konventioner för att fånga läsaren/lyssnaren? Eller är postmodernismen på väg att lösa upp dem? Går det att undvika berättelsens form, och i vilka sammanhang är det önskvärt? Sådana historiefilosofiska frågor utgör navet kring vilka uppsatserna i *The History and Narrative Reader* rör sig.

Hayden White bidrar med två uppsatser som sinsemellan är mycket olika. I den första ger han sin syn på berättelsens urformer i historiografiskt perspektiv. I den andra behandlar White specifikt Förntelsen i samma perspektiv. Han menar där att massmordet på judar svårligen låter sig beskrivas i någon av de traditionella former, som historieberättandet alltid har tagit. White tycks i denna essä mena att den ultimata ondskan kräver nya former av beskrivning som samtidigt tillfredsställer såväl kraven på sanning som på tillgänglighet.

Förutom att den är inspirerande är *The History and Narrative Reader* även användbar som en textbank för lärare på grund- eller forskarutbildningens kurser i historiens teori och metod. Den bjuder på ett rikt urval av fristående uppsatser av olika svårighetsgrad och en användbar ordlista över termer som används inom narrationsforskningen.

Lisa Öberg

Catharina Raudvere, Anders Andrén & Kristina Jennbert (red), *Myter om det nordiska. Mellan romantik och politik*, Väger till Midgård 1, Nordic Academic press, Lund 2001. 191 s.

Sedan januari 2000 bedrivs i Lund ett projektet "Väger till Midgård – nordisk hedendom i långtidsperspektiv". Dess syfte, som det formuleras i den här recenserade antologin (s 9), är att ta plats mellan å ena sidan "en överdriven idealisering" i användningen av "begreppet förkristen nordisk religion", och å andra sidan "motstånd mot politisk kontaminering". Ambitionen är "att formulera rimliga analyser av hur liv och religion gestaltade sig i förgången tid".

Nu är detta inte det första större tvärvetenskapliga projekt som på senare år intresserat sig för "nordisk hedendom", men "Midgårdsprojektet", som det kommit att kallas, utmärker sig bland annat genom sitt mer uttalade intresse för senare tiders förhållande till det förkristna nordiska samhället. Just detta var också temat för den första konferensen som anordnades av projektet i maj 2000, och som ett år senare resulterade i den här aktuella volymen,¹ redigerad av projektets tre initiativtagare.

Boken inleds med en artikel av en av dessa, religionshistorikern Catharina Raudvere, som diskuterar principer för källvärdering och grundläggande begrepp som myt, saga, tradition och religion. I en kort presentation av boken problematiserar Raudvere också forntida religioners betydelse för modern identitetsuppbyggnad, främst bland extrema politiska grupperingar. Därpå presenterar Margaret Clunies Ross och Lars Lönnroth resultaten av det nyligen avslutade internationella projektet "Eddornas sinnebildsspråk", om relationen mellan den nordiska poetikens estetik och den klassiska retoriken från Snorri Sturluson till romantiken. Rapporten understryker att kontinuiteten bakåt från de förromantiska strömningarna i 1700-talets europeiska litteratur till nordiska humanister som till exempel Ole Worms, ja även till Snorri, har visat sig långt starkare än man tidigare antagit.

I artikeln "Arkeologi och nazism – en ockupation av ämnet" diskuterar Lise Nordenborg Myhre hur den av nationalromantiken starkt präglade norska arkeologin under ockupationsåren konfronterades med två konkurrerande nazistiska forntidssvärmerier, en mer nationalistiskt präglad, ledd av Alfred Rosenberg, och en uttalat pangermanskt ledd av Heinrich Himmler och den i svensk forskning inte helt obekante Hermann Wirth.² Stefan Arvidsson redogör sedan för konflikten mellan nazistisk vetenskaps germanmytologi och den på fascistoid katolsk

1. Den andra delen, Kristina Jennbert, Anders Andrén & Catharina Raudvere (red), *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*, Väger till Midgård 2, Lund 2002, recenserades i *Historisk tidskrift* 2003:2, s 346f (reds anm).

2. Jfr t ex Henrik Janson, *Till frågan om Svearikets vagga*, Vara 1999, s 63ff.

monarkism vilande så kallade Wienskolans motbild, vilken genom arkeologen Marija Gimbutas fortplantat sig till modern "nyhednisk" feminism och naturmystik. Stefanie von Schnurbein påvisar en växelverkan mellan germanistiken och det tidiga 1900-talets försök att återskapa en germansk andlighet, och hon menar att det finns tydliga paralleller till idag då vissa vetenskapliga discipliners intresse och frågeställningar sammanfaller med den moderna asatrons.

I den återförtrollade naturen stöter vi också på det skräckinjagande väsen som Göran Dahl skildrar under titeln "Den nya högern och nyhedendomen", en strömning för vilken religionshistorikerna Geroge Dumézil och Mircea Eliade utgjort viktiga inspirationskällor, och för vilken Carl G Jungs redan från början rasistiskt präglade "kollektiva omedvetna" är ett oundgängligt fundament. Dahl visar hur "den nya högern" i sin antiamerikanism, anti-liberalism och hävdande av varje folks särart kommit att aktivt närma sig vänstern, miljörörelsen och kampen för ursprungsbefolkningars rättigheter. Artikeln utmynnar i en varning för "nyhögern som potentiell fascism där vi kanske minst väntar oss: i vänstern, miljörörelsen, religiösa rörelser eller rentav hos oss själva om vi inte ser upp" (s 145).

Slutligen beskriver Mattias Gardell hur rasismen i USA under efterkrigstiden omvandlats från statssanktionerad ideologi till revolutionär motståndsideologi. I denna process har på senare år fornnordisk religion, och framför allt Oden, kommit att spela en betydande roll. Det är dock inte bara den rasistiska extremhögern som intresserar sig för dessa ting. Bland de hundratals sammanslutningar som ägnar sig åt så kallad *Asatru* urskiljer Gardell tre "positioner": en anti-rasistisk, en rasistisk och en etnisk som inte anser sig rasistisk, men i grunden är det. Påfallande är bland annat att en av de rasistiska rörelserna, kallad Wotansvolk, med sina omkring 5 000 medlemmar visar sig vara ett av de snabbast växande samfundet bland "vita" fångar på USA:s fängelser.

Samtliga bidrag är välskrivna, viktiga och intressanta, och denna första publikation från Midgårdsprojektet måste anses synnerligen lyckad. Inte desto mindre är det sett i det större sammanhanget långt från nyromantik, SS-politik och amerikanska fängelser till de "positioner" som bildar utgångspunkt för det projekt som denna volym ingår i. Det har lämnats en väl tilltagen säkerhetszon kring den moderna vetenskapens syn på "nordisk hedendom". Om projektet framgent vänder sig direkt mot forntiden för "att formulera rimliga analyser" släpar man därför med sig stor osäkerhet om på vilken vetenskapligt grund de egna kategorierna vilar. Hur skall man i de egna frågeställningarna förhålla sig till romantikens drömska germanism och myter om det ariska, vilka genom den före detta nazisten Jan de Vries och den före detta fascisterna George Dumézil blivit så extremt dominerande under efterkrigstiden; och hur skall man förhålla sig till det faktum att den historiska källkritiken ännu inte har applicerats på "nordisk hedendom"? Raudveres egna reflektioner kring källkritik (s 12) skulle ha kunnat vara tydligare. Fundamentalt är till exempel att göra klart vilka delar av den isländska edda-

litteraturen och historieskrivningen som utifrån projektets frågeställningar kan användas som kvarlevor, och vilka som i förhållande till den "hedniska" religionen endast är berättande källor.

Henrik Janson

Lars Linge (red), *Nordiska möten. Antologi utgiven av Föreningen Kungälv's Musei Vänner till 900-årsjubileet av Trekungamötet i Kungälv 1101*, Kungälv 2001. 141 s.

Gamla Kungahälla (nu Kungälv) är Västsveriges mest uppmärksammade och mest omtvistade medeltidsstad. Meningsutbytet är lika gammalt som den västsvenska historieforskningen. Orsaken är de isländska sagorna. Islänningarnas konungasagor handlar som bekant först och främst om de norska konungarna och deras bedrifter, och då är givetvis konungasätet Kungahälla med. Dessvärre skrevs sagorna långt efter de händelser, som de skildrar, och sagorna har träffande kallats för "historiska romaner".¹

I äldre tid trodde man på sagorna, men efter det källkritiska genombrottet har inställningen bland historikerna i allmänhet varit starkt kritisk eller åtminstone försiktig. Föreliggande skrift är strängt källkritisk. Den är närmast föranledd av 900-årsminnet av trekonungamötet år 1101, men trekungamötet är ett av de ämnen, som behandlas minst. Bokens redaktör, Lars Linge, erkänner utan omsvep: "vi vet helt enkelt för litet om det". Hans uppfattning överensstämmer med mina slutsatser i ämnet.² Detta ämne, som dock låg sagaskrivarna förhållandevis nära i tiden, är sällsynt dunkelt och dessutom mycket partiskt behandlat.

Av sagornas uppgifter om Kungahälla behandlas i föreliggande bok endast Snorres skildring av hur venderna år 1135 anföll och plundrade staden. Lars Lönnroth finner att skildringen är mycket sagoaktig. Detta är anmärkningsvärt, eftersom Snorres egen fosterfar hade varit med om anfallet. Lönnroth försöker urskilja en sanningskärna men rör sig då med osäkra antaganden och stannar inte för någon av de framförda lösningarna.

Sagorna omtalar Kungahälla redan i samband med vikingatida händelser, men de arkeologiska utgrävningarna under 1900-talet visar, att staden Kungahälla inte är äldre än 1100-talet. Därför har man sökt efter ett ursprungligt Kungahälla på annan plats. Arkeologen Kristina Bengtsson har i ett annat sammanhang utifrån ortnamnen hävdad, att Kungahälla ursprungligen skulle ha varit en kungsgård vid det stora gravfältet i Ytterby. I ett senare skede skulle en köpstad ha uppstått i sydost vid Nordre älv, och denna skulle ha fått överta namnet Kungahälla. För att

komma vidare krävs omfattande utgrävningar i Ytterby. I *Nordiska möten* försöker Kristina Bengtsson utpeka mötesplatsen, där konungarna träffades 1101. Eftersom sagorna dels är opålitliga, dels inte har några detaljuppgifter, sätter hon dock frågetecken i kanten. Klart är dock, att mycket talar för att platsen har använts vid ett kungamöte 1276.

Enligt Snorre Sturlasson skulle Kungahälla efter vundernas anfall aldrig ha blivit vad den hade varit. Arkeologen Jens Rytter visar dock, att stadens storhetstid tvärtom började efter 1135, och att inslagen av hantverk först nu blir många. Tack vare benfynd kan Maria Vretemark påvisa, att man har ägnat sig åt långväga handel. Renhorn har förts till Kungahälla och använts som råämne inom kamtillverkningen. Man har även hittat valrossbetar, späckhuggartänder och revben från valar. Från inlandet har äldre oxar förts till kuststaden. I gengäld finner man i inlandsstaden Skara kotor efter stor torsk, långa och sej. Handelsutbytet har alltså varit livligt. För tiden före 1200-talet är det således arkeologin och inte sagorna, som ger oss värdefullt vetande, och ibland ger arkeologin andra (och givetvis tillförlitligare) besked än sagorna.

Först när vi får samtida och förhållandevis rikhaltiga källor, blir de skriftliga källorna givande. Lars Linge disputerade på avhandlingen *Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid* och återvänder här till samma ämne. De danska kungarna ville dra Västergötlands handel över danska sjöstäder, men de svenska kungarna ville dra den över svenska handelsstäder. Gamla Kungahälla låg en bit ner efter Nordre älv, men Göta älvs huvudfåra var den viktigaste farleden. Redan 1308 anlades Bohus fästning på en holme, där Nordre älv utgår från Göta älv. Detta läge var mycket förmånligare, om man ville fånga upp Västergötlands handel, och Linge påvisar, att det redan under 1360-talet fanns "härbärgen" strax utanför fästningen, och att de, som ville bygga och bo här, fick stadsprivilegier redan 1505. Först 1613 gavs kunglig befallning att staden skulle flyttas till fästningsholmen, men mycket länge hade man alltså varit inriktad åt detta håll. Linge påvisar också, att Kungahälla ännu på 1500-talet var en betydande handelsstad. Tillbakagången kom först på 1600-talet sedan Göteborg hade anlagts och dragit till sig Västergötlands utrikeshandel.

Boken *Nordiska möten* ger således åtskilliga bidrag till Västsveriges och Kungälv's historia. Linges studie visar, att historikerna alltjämt har en del ogjort vad gäller Kungälv's äldre historia, men vad gäller den äldsta historien är det arkeologerna, som kan föra verket vidare.

Lars Gahrn

¹ Lauritz Weibull, *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*, Lund 1911, s 153.

² Lars Gahrn, "Magnus barfot. Margareta fredkulla och kampen om Dalsland" I-II, i *Hembygden* 2001, årsbok för Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund, Färgelanda 2001 och 2002.

Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536–1909. En familie- og rettshistorisk studie*, Den Norske Historiske Forening, Oslo 2001. 398 s.

I anglosaxisk forskning har brett upplagda familjehistoriska verk varit vanliga alltsedan forskare som Peter Laslett, Lawrence Stone och Edward Shorter på 1960- och 1970-talen presenterade sina arbeten om livet i familjen under de senaste 500 åren i England respektive Frankrike. Dessa verk har i stor utsträckning präglat bilden av familjeförhållanden och sexualitet i det tidigmoderna samhället, oaktat de skillnader som rimligen borde finnas mellan olika länder. För nordiska förhållanden saknas den här typen av syntetiserande framställningar med höga anspråk på generaliserbarhet. Familjehistorisk forskning saknas dock inte, inte heller monografier som spänner över en längre tidsrymd. Hanne Marie Johansens *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536–1909* är en av dem, ett viktigt bidrag till vår kunskap om det tidigmoderna samhället. Boken är den tryckta och något omarbetade versionen av Johansens doktorsavhandling från 1998 där hon behandlar skilsmässornas historia i Norge från reformationen, då skilsmässor blev möjliga i och med den protestantiska avsakraliseringen av äktenskapet, till nittonhundratalets början då en ny skilsmässolag infördes. Studien sträcker sig i praktiken fram till idag eftersom den också innehåller ett appendix över skilsmässorna i Norge under 1900-talet. För att täcka ett så långt tidsspänn måste naturligtvis författaren använda sig också av andras undersökningar. Johansens egen forskning rör perioden 1790–1831 samt, för Bergens stift, 1604–1708.

Avstampet tas i vad vi vet om skilsmässor i dagens samhälle och vad vi tror oss veta om skilsmässorna i äldre tid. Utifrån detta formuleras ett antal påståenden att pröva mot källorna:

- att det de senaste årtiondena från en låg nivå skett en enorm ökning av antalet skilsmässor och att det är rimligt att anta att skilsmässor var i det närmaste okända före 1850;

- att de skilsmässor som förekom, genomfördes bland samhällets övre skikt och framförallt i städerna och

- att det idag framförallt är kvinnor som driver igenom skilsmässor. Eftersom vi tolkar detta som ett tecken på självständighet och frihet måste det förr ha varit mycket sällsynt att kvinnor initierade skilsmässor.

Avhandlingen är uppbyggd så att efter en introduktion där ämnet sätts in i sin vetenskapliga kontext och där avgränsningar görs, ges kvantitativa data över utvecklingen i ett långtidsperspektiv. Därefter presenteras den protestantiska äktenskaps- och skilsmässorätten. Denna var grundad på en bibeltolkning som i princip endast medgav skilsmässa vid hor och övergivande. I nästföljande två kapitel behandlas vägen mot en sekulariserad syn på skilsmässorna under årtiondena efter franska revolutionen. Äktenskapet kom då att ses som ett kontrakt som kunde brytas om någon begått ett brott mot det. En möjlighet att få skilsmässa på

administrativ väg hade gradvis införts i praxis redan från 1600-talet men när möjligheten att få sådan skilsmässa genom kunglig dispens, utan rättegång vid domkapitlet, blev lagfäst 1790 ökade antalet ärenden. Romantiken med dess glorifiering av familjelivet medförde sedan en reaktion under 1800-talet som innebar färre skilsmässor. Utvecklingen vände åter i liberal riktning framemot sekelskiftet 1900, vilket befästes i 1909 års skilsmässolag, en för tiden modern lag som förebådade liknande lagar i övriga Norden. Efter denna genomgång av förändringar i ideologi, lagstiftning och en presentation av siffrorna på en övergripande nivå, diskuteras de två olika formerna av skilsmässa, genom dom eller genom kunglig dispens, i varsitt kapitel utifrån bland annat sociala mönster och geografisk fördelning.

I skilsmässoansökningarnas beskrivningar av äktenskapet öppnas en dörr till en av de viktigaste delarna i människors liv, vid en tidpunkt då de är som mest utsatta. Detta ger möjlighet till djupa inblickar i dåtidens föreställningsvärldar och vardagsliv. Men det är först i bokens två sista kapitel vi får möta människorna bakom statistiken, deras tankar om äktenskapet, vilken betydelse känslor gavs och hur den sociala kontrollen fungerade. Avhandlingens disposition har sin logik: den går från en presentation av kvantitet och siffror i ett övergripande långtidsperspektiv, till lagar och ideologi och sedan till ett djupare studium av de kvantitativa mönstren för att sluta med en mer kvalitativ diskussion. Men detta framställningssätt gör läsningen onödigt trist. Istället för att låta var tid åskådliggöras med utgångspunkt i de mönster de kvantitativa undersökningarna ger och diskutera dem utifrån sina förutsättningar ifråga om lagar och diskurs kring äktenskap och skilsmässa, staplas olika typer av information på varandra utan att sambandet mellan dem alltid klart framgår. Den möjlighet materialet ger att genom en analys av skilsmässorna och deras historia möta föreställningar hos både män och kvinnor, myndigheter och lagstiftare om vad äktenskapet var tänkt att vara, att se uppfattningar om könsroller och om individens kontra kollektivets rätt i ett samhälle, utnyttjas inte fullt ut. En annan brist är att detta, som sagt, är en omarbetad version av avhandlingen. Ibland hörs röster som förespråkar att vi också i Sverige skall disputera på otryckta avhandlingar som sedan eventuellt trycks. Det man vinner på systemet är naturligtvis att författaren får en chans att bearbeta de partier opponenter (i Norge opponenterna) tycker behöver åtgärdas och att läsekretsen får en bok där småfel är korrigerade. Problemet är att de nytryckta böcker som kommer ut i handeln inte längre är färska i förhållande till forskningsläget. Denna bok, tryckt 2001, har i litteraturlistan endast fem titlar som kommit ut efter disputationen och inga av dem är nyare än från 1999. Så varför trycka en avhandling då den ändå inte är tillfredställande uppdaterad?

De resultat Johansen kommer fram till är icke desto mindre intressanta:

- Skilsmässotalet uppvisar inte någon rätlinjig utveckling från en tidigmodern låg nivå till dagens mycket höga siffror. Som också Hans Eyvind Naess konstaterat

var skilsmässonivån i 1600-talets Norge högre än på 1700-talet och en god bit in på 1800-talet.

– Stads- och kustbefolkning var överrepresenterade och bönderna var underrepresenterade bland de skilsmässosökande men skilsmässor initierades av människor från alla sociala skikt.

– Att kvinnor söker skilsmässa är inte en modern företeelse. Under hela perioden dominerar kvinnor bland de skilsmässosökande.

– Den mer kvalitativa analysen av målen visar emellanåt en häpnadsväckande modern syn på äktenskapet, värdet av värme och kärlek mellan makarna kunde framhållas men aldrig patriarkalisk dominans. I grunden låg vikten av att upprätthålla ordningen i samhället och en skilsmässa kunde ses som ett medel att göra detta.

En jämförelse mellan Sverige och Norge visar att lagarna rörande äktenskrätten kom samtidigt och var likartade. Några skillnader är att i Sverige leddes domkapitlet av biskopen medan länsherren/amtmanen var den formelle ledaren i Norge. I Norge förlorade domkapitlet domsmakten över skilsmässorna 1797, i Sverige skedde det redan med 1734 års lag även om domkapitlet också fortsättningsvis skrev ut skilsmässobreven. I Sverige godkände kyrkoordningen separation, i Norge inte.

När Johansen ser att kvinnorna dominerade bland de skilsmässosökande i 1600-talets Bergen blir tolkningen av detta att det är ett undantag. Då jag i min egen forskning kunnat visa att kvinnor var i majoritet bland dem som sökte skilsmässa i 1600-talets Småland tror jag att vi här kan se, inte en avvikelse, utan ett mönster, ett nordiskt mönster. Också andra protestantiska länder gav både män och kvinnor rätt att söka skilsmässa från en otrogen make/a men de nordiska kvinnorna använde denna möjlighet oftare än kvinnorna på kontinenten och oftare än sina män. Vilka sociala strukturer och kulturella mönster gjorde detta möjligt för kvinnorna? Ytterligare undersökningar rörande äktenskap och skilsmässor i olika områden i Danmark/Norge och i Sverige/Finland kan ge nya pusselbitar och möjligheter att presentera nordisk familjehistorisk forskning i verk som kanske kan få samma genomslagskraft som den anglosaxiska forskningen har haft.

Malin Lennartsson

Jean-Antoine-Nicolas Caritat, Marquis de Condorcet, *Människosläktets andliga förkovran*, svensk översättning av Arne Klum, originaltitel *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (1793), förord, redigering och noter av Olof Hägerstrand, Carlssons, Stockholm 2001. 203 s.

Nu har Marquis de Condorcets verk för första gången blivit fullständigt översatt till svenska. Denne matematiker och filosof betraktas som en av de tydligaste

företrädarna för upplysningsfilosofin och moderniteten. Många historiker har redan haft stor glädje av hans verk. de Condorcet citeras flitigt i presentationer av upplysningen och moderniteten. Det finns all anledning att fortsätta med det när nu hela manuskriptet inklusive en del nyfunna anteckningar finns i svensk översättning.

Boken ger en god grund för förståelsen av den moderna västerländska idé-historien. de Condorcets verk berör de stora, universella frågorna sådana de formulerades under upplysningstiden. I boken skildras mänsklighetens historia från det att "människorna har gått samman i olika stammar", som det heter i det första kapitlet, till de Condorcets samtid, den franska revolutionen. Förnuft och vetenskap utgör huvudteman för genomgången. Efter den historiska tillbakablicken vänder han blicken framåt i det avslutande kapitlet, "Om mänsklighetens kommande utveckling". de Condorcet finner att förnuftet och vetenskapen fått allt större utrymme under historiens lopp och det gläder honom. Hans framtidssyn är mycket positiv. Hans huvudtes är att vetenskap och förnuft kommer att skapa ökad jämlikhet och bättre människor i framtiden.

Det är just hans syn på framtiden som är det mest intressanta. Han skriver inte när förändringen till det bättre kommer att inträffa, bara att en sådan kommer att ske. Vi kan gå tillbaka och bedöma hans trovärdighet som prognosmakare. Vi konstaterar att vetenskapen och förnuftet har fått ökat inflytande över mänskligheten, men angående huruvida detta lett till mer jämlikhet och bättre människor går meningarna avsevärt isär mellan civilisationskritiker och anhängare av civiliseringssteorier. de Condorcets syn på medlen är slående korrekt, medan de mål han identifierar har kommit i skymundan och dessutom väckt kritik från skilda håll.

Upplysningsprojektets framstegstanke, modernitetens slutmål, som de Condorcet så tydligt uttrycker, har varit bärande för det västerländska samhället sedan hans dagar och är det på många sätt fortfarande. Ett tydligt exempel var den svenska folkhemspolitiken och den dithörande sociala ingenjörskonsten. Folkhemsarkitekternas utopiska visioner om det framtida samhället bar samma kännetecken som de Condorcets idealsamhälle. Hans framtidssyn ställer mycket av civilisationskritiken, postmodernistisk eller inte, på sin spets. Finns samma positiva synsätt idag? Varför eller varför inte?

Vår syn på framtiden speglar vår syn på historien, vilket tydligt framkommer hos de Condorcet. Ett sätt att skapa en medveten historiesyn är att ständigt vända åter till historien och dess aktörer, med nya frågor, som finner nya svar. de Condorcet är synnerligen lämplig som ett sådant "bollplank", för han har tänkt; hos honom finns en medveten historiesyn. de Condorcet är entusiastmerande kring angelägna allmänhistoriska ämnen. Han tvingar läsaren att ta ställning. Istället för att få svar väcks nya frågor, som bara läsaren själv kan svara på.

Anna Eskilsson

Marianne Berg Karlsen, *"I Venskabs Paradiis". En studie i maskulinitet og vennskap mellom menn*, Den Norske Historiske Forening, Oslo 2001. 128 s.

Historikern Marianne Berg Karlsens bok *"I Venskabs Paradiis"*, som grundar sig på en "hovedoppgave" i historia, behandlar maskulinitet och nära vänskap mellan män i Norge i början av 1800-talet med prästsönerna Conrad Nicolai Schwach (1793–1860) och Maurits Christopher Hansen (1794–1842) som exempel. De båda, som kom att bli centrala gestalter i norskt kulturliv, lärde känna varandra som studenter i Kristiania. I samband med inträdet i yrkeslivet, som jurist respektive lärare, skildes de åt geografiskt men kom att hålla nära kontakt med varandra medelst brev i över tjugo års tid, till Hansens död. Det är också brev som, tillsammans med en självbiografi, bildar det empiriska underlaget till studien.

Berg Karlsen säger att hon från början önskade göra en historisk undersökning av vänskap mellan män, men att det snart stod klart för henne att manliga vänskapers form och uttryck till stor del betingas av rådande mansnormer och -ideal. Därför blev maskulinitet en viktig del av studien. Med detta som utgångspunkt formulerade hon två teser: att känslsamhet var förenlig med maskulinitet samt att manlig vänskap var särskilt intim och kärleksfull under den aktuella perioden.

Hon finner att båda teserna bekräftas. De båda männen ger uttryck för att vara starkt upptagna av sitt känsloliv. I enlighet med samtidens romantiska känslökult dominerar melankoliska och sentimentala känslöyttringar. Ofta handlar de om medkänsla för vänner och familj, något som knyter an till en idealisering och idyllisering av privatlivet, även det i enlighet med samtidens ideal. Men samtidigt finner hon ideal som mod, självbehärskning och stark betoning av arbetskapacitet, liksom att offentligt erkännande var viktigt för dessa mäns självkänsla. Hon frågar sig hur detta går ihop, och menar att man bör skilja mellan det förväntade och det accepterade – att vara känslsam var inte nödvändigtvis något förväntat men däremot accepterat, det utgjorde inget hot mot den manliga identiteten.

Berg Karlsen ser en "tvillingvänskap", en "själarnas förening", mellan de två männen. Även denna avspeglar tidens ideal, menar hon: med romantikens in-tresse för det inre livet följde att en ökad vikt lades vid närhet till någon annan – det var en nyckel till att utveckla och tillfredsställa det inre. Brevväxling, ett kulturellt imperativ i dåtidens medelklass, blev ett sätt att på en och samma gång odla det inre och den nära vänskapen.

Mycken liderlighet och känslomässig inlevelse präglar den vänskap som Berg Karlsen lyfter fram. Hon finner kärleksförklaringar med erotiska antydningar, särskilt sådana som anspelar på fysisk kontakt. Vänskapen kunde omtalas på samma sätt som kärlek mellan man och kvinna. Till skillnad från fruar och älskarinnor kunde andra män upplevas som rivaler eller vara föremål för svartsjuka.

Berg Karlsen ser kärleken mellan de två männen som uttryck för vänskapens möjligheter i en förhomofobisk tidsålder, en tid då man inte tog hänsyn till kön

när det gällde kärlek. Hon menar att en kultur som accepterade att män var känslamma och hade behov av närhet och förtrolighet till andra människor lade förhållandena väl till rätta för intim vänskap mellan män.

Med sitt kraftfulla socialkonstruktivistiska budskap visar Berg Karlsens studie på värdet av historiska närstudier, som förmår tränga bakom generaliseringar om män och manlighet. Jag uppskattar överskridandet av gränser mellan två nya och växande tvärvetenskapliga forskningsområden som här i Norden i praktiken inte har så mycket med varandra att göra, nämligen mans- och queerforskning. Liksom detta att framställningen hela tiden knyts till centrala forskningsfrågor inom dessa områden. Berg Karlsen diskuterar förtjänstfullt olika forskningsstrategiska överväganden som aktualiserats i arbetet. Boken är innehållsrik och samtidigt koncentrerad, utan att därför förlora i liv.

Berg Karlsen är noga med att tala om gränserna för studiens giltighet, som att den handlar om en specifik elitmiljö. Liksom att den handlar om hållningar, ideal, vad man känner och upplever, snarare än praktik. I anslutning till detta säger hon att den grad i vilken den enskilde förmår efterleva idealen säger mer om individen än om maskulinitet i en kultur. Här vill jag framhålla att även individers handlande och möjligheter till handlande har kollektiva aspekter. Och det är till sist genom handlingar som samhälleliga mönster av exempelvis över- och underordning skapas. Män kan vara "mjuka" i hållningar men kan samtidigt genom sitt handlande bidra till dominerande mönster av könsmässig över- och underordning. Omvänt kan exempelvis sexistiska hållningar mycket väl gå ihop med jämställt handlande. Jag framhåller detta också mot bakgrund av Berg Karlsens påstående att mansforskningen framstår som en motvikt mot en dogmatisk och ensidig syn på maskulinitet, en förståelse av mannen som förtryckare och kvinnan som offer. Men mansforskningen får inte begränsa sig till studiet av hållningar utan måste också omfatta vad män *gör*, annars riskerar även den att bli ensidig.

Arne Nilsson

Tamara Torstendahl-Salytjeva (red), *Sjvedy v Moskve. Materialy rossijsko-sjvedskoj nautnoj konferentsii Moskva, 1–2 junja 2000 goda*, Rossijskij gumanitarnyj universitet, Moskva 2002. 286 s.

Sjvedy v Moskve innehåller texterna från en rysk-svensk konferens i Moskva år 2000, vars tema var svenskar i Moskva från 1600-talet till och med 1960-talet. Förutom sitt innehåll och eleganta yttre förtjänar verket att uppmärksammas i *Historisk tidskrift* av tre skäl. Till att börja med har det oftast varit svenskarna i St Petersburg, den ryska huvudstaden 1712–1918, som utforskats och presenterats under 1990-talets svensk-ryska kulturella närmande. För det andra är boken utgiven av

en unik svensk-rysk institution, det Rysk-svenska studiecentret i Moskva, etablerat 1996 med stöd av Svenska Institutet, med Torstendahl-Salytjeva i spetsen. För det tredje består författarkretsen i boken till största del av i ett nordistiskt sammanhang nya, mindre bekanta namn – fyra av nitton bidragsgivare är rikssvenskar.

Anledningen till konferensen var centrets första märkesdag: den första årskullens studenter hade avslutat sina högskolestudier. Därför inleds boken med centrets – Sveriges lilla ö i Moskva – historik, författad av dess direktör. Centrets program grundar sig på en fyraterminers kurs i svensk historia från äldsta tid till våra dagar. Programmet är både tvärvetenskapligt – historieundervisningen berikas med olika kurser i svensk kultur – och komparativt. Utbildningens målsättning är att man som student skall lära sig svenska och blir förtrogen med nuvarande Sverige och dess kultur. Under fyra år läser man svenska åtta timmar i veckan. Några av lärarna kommer från Sverige; studenterna sänds till Sverige för att öva sin svenska och studera i svenska bibliotek eller arkiv.

Bokens olika artiklar har, som alltid i antologier, olika värde – här omtalas endast de viktigare. Artiklarna har ordnats kronologiskt. De flesta handlar om konkreta, ibland unika, svensk-ryska företeelser och händelser förankrade i Moskva. En mindre del gör något större, öppnar nya arkivbestånd och definierar nya problem för kommande forskare. Hembygdsexperten Vladimir Kozlov följer ”svenska spår” i Moskvas historia och topografi. Han beskriver i all korthet svenska kungliga besök, presenterar senare tsartidens svenska Moskvakoloni och Sovjetidens offer bland Moskvasvenskar. Han söker till och med gravar med svensk anknytning och skisserar ett litet söknings-, publikations- och turistprogram kring ”Svenskar i Moskva”. Den kände arkivexperten Svetlana Dolgova gör en kort översikt av de ryska källorna i Moskvas Gamla akternas arkiv till de svenska krigsfångarnas vardagsliv i Ryssland under och efter det Stora nordiska kriget. Till skillnad från de flesta svenska källor i samma ämne har de ryska en dokumentarisk och offentlig karaktär, som höjer deras värde. Tre yngre forskare presenterar sina studier om karolinerna. Bland dessa bör doktoranden Galina Sjebalina uppmärksammas; hennes uppsats kommer att publiceras i Karolinska förbundets årsbok.

Professor Vladimir Magidov, expert på audiovisuella handlingar/primärkällor, presenterar journalfilmer som belyser rysk-svenska relationer. I bilagan räknas 50 bevarade kortfilmer från 1924 och framåt upp. Helene Carlback, vår främste kännare av svensk-sovjetiska relationer under Lenintiden, mutar in ett nytt ämne i forskningen – svenskarna och svenskheten i Tsarryssland. Utöver en stor litteraturöversikt lanseras friska synvinklar i anknytning till de kända föregångarna Max Engman och Bengt Jangfält. Fyra artiklar (av bland andra professor Hans De Geer) behandlar välkända svenska firmors verksamhet i Moskva och i det övriga Ryssland och inte minst deras arkivbestånd. Vidare vyer öppnar Kristina Vakhrušjevas översikt av arkivalierna om/för svensk historia i det mindre kända Moskvas historiska arkiv (rysk förkortning TsIAM).

Två svenska artiklar tillägnas välkända svenskar, vilka vistades i Moskva. Maria Tisells engagerande ”Wallenberg – hjälte och offer” tillhör den populära genren och är en översikt av den svenska litteraturen och journalistiken i ämnet, dock med förargliga luckor. Hon känner varken till de mest betydande svenska studierna i det smärtsamma ämnet (t ex Bernt Schillers) eller, vilket är mera förlåtligt, de ryska (Lev Bezymenskij, *Messias från Budapest Raul Wallenberg*, Moskva 2001). En mindre känd, men också betydande och färgrik rysslandssvensk som tilldragit sig forskarnas intresse¹ är den socialdemokratiska journalisten och diplomaten Nils Lindh. Bokens största artikel (med 86 fotnoter), av doktoranden Peter Westlund vid Södertörns högskola, behandlar Lindhs möte med revolutionens Ryssland 1917–1924 och denne utmärkte Rysslandkännarens inverkan på SAP-ledarnas bolsjeviksyn. Westlund följer Lindhs skiftande syn på Sovjet under en längre tidsrymd. Författaren är emellertid långt från vägs ände: Nils Lindh levde länge och lämnade efter sig både artiklar, brev och rapporter. I början av 1930-talet försökte han att hjälpa de häktade ryska historikerna. I slutet av 1930-talet var han böjd att fästa tilltro till anklagelserna mot de gamla bolsjevikerna under de ökända processerna i Moskva. I början av 1950-talet tog Lindh ställning till den beryktade läkaresaken, och bestred mot bättre vetande att det fanns en statlig antisemitism i Kreml vid den tiden.² Tyvärr kom uppsatsens ryska översättare inte tillrätta med uppgiften och förvrängde vissa meningar: bolsjevikernas ”bedrägliga handlingar” har översatts som ”borgerliga handlingar”; titeln på Zeta Höglunds pamflett ”Branting som bolsjevikdödaren” har tonats ned till ”Branting som bolsjevikmotståndaren”.

Aleksander Kan

Mats Andrén, *Att frambringa det uthärdliga. Studier kring gränser, nationalism och individualism i Centraleuropa*, Gidlunds, Hedemora 2001. 331 s.

Uttrycken ”Centraleuropa” och ”Mellaneuropa” är minst av allt några okomplicerade och ideologiskt neutrala beteckningar för en bestämd del av Europa. Detta åskådliggörs med all önskvärd tydlighet av idéhistorikern Mats Andrén i boken *Att frambringa det uthärdliga*, som handlar om hur de nämnda begreppen använts under de senaste cirka 150 åren.

Författaren inleder sin studie med en intressant genomgång av Europabegreppets utveckling, och visar hur det skapats genom att kontrasteras mot ”det andra”,

1. Till exempel Wilhelm M Carlgren, *Nils Lindh. Människan i historien och samtiden. Festskrift till Alf W Johansson*, Stockholm 2000, s 82f.

2. Mot Lindh polemiserade bittert den gamla rysk-judiska exilmenšjevikerna Paul Olberg – se hans samling i ARAB Stockholm.

i första hand Asien. Samtidigt har inre skillnader inom Europa konstruerats. Fram till 1700-talet var det olikheterna mellan nord och syd som oftast betonades, för att sedan efterträdas av väst-öst-distinktionen. Vid 1800-talets mitt gick man ett steg längre och började urskilja något som låg mellan öst och väst: Centraleuropa eller Mellaneuropa.

Begreppen Centraleuropa och Mellaneuropa har i första hand kontrasterats mot det föregivet mindre europeiska och mindre civiliserade öst och sydöst – Ryssland och Balkan. Samtidigt har idéerna formats i ett komplext samspel med de olika nationella rörelserna och statsbyggnadsprocesserna i mellersta Europa, vilket Andrén visar väl. Han påpekar att Mellaneuropatanken bröt fram i samband med Frankfurtparlamentet 1848, som en beteckning på ett framtida mångnationellt men tyskdominerat Mellaneuropa. Framgent var det också i första hand i tyskspråkiga sammanhang som idéerna florerade, exempelvis som benämning för en moderniserad Habsburgsmonarki, eller för en större federation som skulle omfatta såväl Preussen som Österrike och de tyska småstaterna. Det var framför allt i brytningsperioder, när den rådande maktbalansen var ifrågasatt, som Mellaneuropaideologin blomstrade. Dess kulmen kom under första världskriget, när den tyske liberalen Friedrich Naumann gav ut sin vitt spridda bok *Mittel-europa*, i vilken han pläderade för ett mångnationellt statsförbund där de icke-tyska folken skulle integreras, och få ta del av ”tysk civilisation”.

Utan att skiljelinjen var absolut, noterar Andrén att begreppet ”Mellaneuropa” mer använts i en tysk kontext, medan ”Centraleuropa” snarare betecknat icke-tyska, framför allt slaviska och ungerska visioner. De senare blev vanliga under tidigt 1900-tal, inte minst i samband med de tyska, österrikiska och ryska kejsardömenas upplösning, då samarbete mellan de små nationerna ansågs vara nödvändigt som skydd mot stormakterna.

Under långa perioder har dessa begrepp dock spelat en relativt underordnad roll. Exempelvis användes de sparsamt i det nazistiska Tyskland. Det var först på 1980-talet som Centraleuropa åter kom i ropet, och då i synnerhet bland kritiker av de realsocialistiska systemen i Polen, Tjeckoslovakien och Ungern. Intellekтуella som Václav Havel, Czesław Miłosz, György Konrád och Milan Kundera förenade regimkritiken med att betona att dessa länder inte tillhörde Östeuropa, utan Centraleuropa. Det man angrep i styrelseskicken, såsom kollektivismen och politikens primat över individen, sammankopplades mer eller mindre explicit med östligt, ryskt idéinflytande. Den sanna centraleuropeiska mentaliteten, däremot, ansågs bestå av en ironisk världsåskådning, skepsis inför utopier liksom av tanken att mänsklig värdighet, samvete och ”sanning” skulle vara politiska ledstjärnor.¹

1. Ett uttryck för detta förnyade intresse för Centraleuropa är Kristian Gerner, *Centraleuropas återkomst*, Stockholm 1991 (reds anm).

Under samma tid talades det mycket om Centraleuropa och Mellaneuropa även på den västra sidan av järnridån, exempelvis bland vänsterfolk i Västtyskland som ville markera distans till USA, och bland intellektuella som romantiserade det gamla Habsburgsrikets föregivna kosmopolitism och intellektuella café-kultur.

Centraleuropaidén är av allt att döma ett nästan uteslutande intellektuellt fenomen, och den tycks på senare tid åter ha hamnat något i skuggan. I samband med att NATO och EU utvidgas österut har skillnaderna mellan västra och mellersta Europa suddats ut i den dominerande ideologin i länderna närmast öster om den forna järnridån.

Centraleuropatankens kännetecken är enligt Andrén att den går utöver nationella och etniska skiljelinjer. Den har ofta utgått från att regionens olika nationaliteter ingår i en historisk ödesgemenskap, och att samarbete dem emellan är nödvändigt. Det vore spännande att nysta mer i detta spår; det är över huvud taget värdefullt med undersökningar av konstruktioner av gemenskaper som innefattar flera nationer. Även dessa grundas regelmässigt på ett avskiljande gentemot något ”främmande”, trots allt rosenrött tal om samarbete över nationsgränserna.

För ett så stort ämne som detta finns naturligtvis en outtömlig mängd potentiellt källmaterial att ösa ur, och givetvis är det omöjligt att ens använda en bråkdel i en enskild studie. Mitt intryck är att Andrén lyckats väl med sina urval. Vad gäller bokens disposition kan man möjligen anmärka på att den inledande genomgången av olika kartor hänger litet i luften, eftersom läsaren då ännu inte känner till den intellektuella bakgrunden till de gränser som där konstrueras. Ibland fördjupar sig kanske författaren väl mycket i ämnen som kan tyckas vara något frikopplade från bokens centrala frågeställningar; ett exempel är utvecklingen om tysk civilisationskritik kring sekelskiftet 1900. Detta är dock ingalunda något som förtar helhetsintrycket. Andrén's analys är ständigt nyanserad och prövande, och förhastade slutsatser lyser med sin frånvaro. *Att frambringa det uthärdliga* är ett gott exempel på hur givande begreppshistoria är när den grundas på gedigna empiriska genomgångar.

Samuel Edquist

Sverker Oredsson, *Svensk rädsla. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft*, Nordic Academic Press, Lund 2001. 407 s.

Det är inte helt förvånande att spioner och agenter sätter igång fantasin och stimulerar till eftertanke och till och med till historiska verk. Och indirekt är det också detta som ligger bakom Sverker Oredssons bok om den svenska rädsplan. Boken är den första rapporten från MUST-programmet, det vill säga det forskningsprogram som 1997 tilldelades pengar från Humanistisk- och samhällsveten-

skapliga forskningsrådet för att forska om militären samt underrättelse- och säkerhetstjänsten. Spioner och hemliga agenter lyser dock för det mesta med sin frånvaro i Oredssons bok – i stället har han valt att fokusera på *rädsla* och hur den har påverkat den svenska politiken under första halvan av 1900-talet.

Eftersom boken trots allt ingår i ett militärhistoriskt program är det kanske inte så förvånande att det i första hand är rädslor i form av hotbilder – såväl yttre som inre hot – som står i centrum. Temat är mycket väl valt. Hur rädsla och hotet om framtida eller förestående faror har påverkat beslut och beslutsfattare samt hur dessa faror har använts av samma beslutsfattare och maktthavare är intressant och viktigt att klarlägga. Oredsson gör också en poäng av att det är just rädslor som han undersökt och inte hotbilder. Han vill således inte undersöka de hotbilder som den svenska säkerhetstjänsten har arbetat efter utan snarare de rädslor som legat bakom dessa hotbilder. Rädslorna är, påpekar författaren, till skillnad från hotbilderna, inte alltid rationella eller logiska.

Oredsson har identifierat tre olika sorters rädslor: en inre för extrema politiska rörelser, en för yttre fiender och slutligen en som skulle kunna karaktäriseras som en blandning av dessa två, det vill säga rädslan för det inre hotet från yttre främlingar i form av flyktingar och invandrare. Huvudfrågeställningen rör hur dessa rädslor har förändrats under 1900-talets första hälft. Författaren påpekar själv att detta naturligtvis inte är samtliga rädslor eller hot som styrkt den svenska säkerhetspolitiken och tangerar även vissa andra hot – till exempel farhågorna för degenerationen av den svenska folkstammen. Om huvudtemat inte varit just säkerhetspolitik vore det intressant att se hur rädslan påverkat också andra politiska val. Men urvalet är en följd av att boken är en produkt just av MUST-programmet, och därmed svårt att kritisera. Dock, det hade varit intressant att se hur valet av undersökningsobjekt sett ut om det istället – vilket bokens titel anger – varit just olika sorters offentlig fruktan som stått i centrum. Hur har rädsla påverkat steriliseringspolitik och nykterhetslagstiftning? Vilka framtida hot kan tänkas ha legat bakom den tidiga svenska sexualundervisningen? Eller bakom befolkningspolitiken? Detta är dock frågor som faller utanför både MUST-programmet och Oredssons bok.

Intressant nog konstaterar Oredsson att kontinuitet snarare än brott och förändring har styrkt den offentliga rädslan. Trots att det yttre faktiska hotet mot Sveriges gränser har förändrats har den yttre fienden under hela den undersökta perioden ansetts vara Ryssland, som inte sällan framställts som svenskarnas arvfiende. Denna rädsla förstärktes dessutom av fruktan för ett inre hot i form av svensk vänsterextremism och svensk kommunism. Hotet från vänster upplevdes under hela perioden som farligare än det från höger – trots att det faktiskt fanns nazister, högerextremism och livliga kontakter med Tredje riket under mellankrigstiden – och Oredsson menar att detta ledde till att högerextremism och hotet från Tredje riket till en början inte togs på allvar, eller i vart fall inte på tillräckligt stort allvar.

Vad det gäller flyktingpolitiken finns det dock vissa förändringar, menar Oredsson. Rädslan för främlingar påverkades, inte minst under 1920-talet, av diverse kvasivetenskapliga rasistiska idéer och av fruktan för att den svenska folkstammen skulle skadas och till och med degenerera. Dessutom fanns det även längre fram en rädsla för att invandrare och flyktingar skulle ta svenskars arbete, förföra de svenska kvinnorna och bete sig allmänt illa och till och med kriminellt. Det var till stor del sådana tankar som låg bakom den tidiga restriktiva svenska flyktingpolitiken. Detta fick till följd att Sverige under både första och andra världskriget, då det var som mest nödvändigt, stängde sina gränser för flyktingar, i synnerhet för utsatta grupper som zigenare och judar, skriver Oredsson. Först då flyktingströmmarna mattats av förändrades den svenska politiken, delvis beroende de många norska judar som skickades till koncentrationsläger i Tredje riket.

Här pekar Oredsson på ett brott och konstaterar att den svenska flyktingpolitiken efter andra världskriget blev öppnare. Dock blev den inte så öppen att vem som helst var välkommen och då italienska arbetare skulle komma hit för att hjälpa till att fylla luckorna i den svenska industrin var det av olika anledningar bara norditalienare som hämtades hit. Och i grundkursen i svenska ingick inte bara språkkunskaper – italienarna skulle också lära sig att dricka mjölk till maten.

I *Svensk rädsla* har Oredsson hittat ett synnerligen intressant tema, och även om man kunde önskat mer och fler rädslor är urvalet relevant i förhållande till MUST-programmet. Oredsson för inledningsvis också ett kort men intressant resonemang kring hur rädsla kan användas för att domptera och påverka befolkningen. Det hade det varit spännande att läsa mer om, inte minst om hur rädslan faktiskt har utnyttjats för att legitimera en viss politik. Synd är också att boken lämnar en hel del övrigt att önska vad det gäller korrekturläsning. Även om detta till viss del är en oskriven historia hade det slutligen varit intressant med fler resonemang, vidare dragna linjer och ett fågelperspektiv snarare än det väldigt källnära perspektiv som Oredsson har.

Jenny Björkman

Svante Nycander, *Makten över arbetsmarknaden. Ett perspektiv på Sveriges 1900-tal*, SNS förlag, Stockholm 2002. 462 s.

I en nyutkommen bok tecknar Svante Nycander, tidigare chefredaktör för *Dagens Nyheter*, en ny bild av det svenska 1900-talet. Nycander lyfter i denna bok fram flera frågor kring förhållandet mellan staten, arbetsgivarna och fackföreningsrörelsen. Varför fick fackföreningsrörelsen en så stark ställning i Sverige? Vad var grunden till den så omtalade Saltsjöbadspolitiken? Vad föranledde arbetarrörelsens uppbrott från densamma under 1970-talet? Nycander skriver i en klar, koncis och logisk stil, och ställer genom hela boken den tidigare forskningen – som han är

mycket besviken på – mot sina egna upptäckter. Nycanders perspektiv är det politiska snarare än det ekonomiska. Där tidigare forskare ofta har betonat ekonomiska drivkrafter och motiv, ofta historiematerialistiskt präglade, bakom olika händelseförlopp väljer Nycander att istället analysera politiska drivkrafter och motiv.

Nycanders utgångspunkt är att fackföreningar och arbetsgivare behöver varandra och att deras relationer fungerar bäst när staten håller sig borta. Politiska ingripanden minskar parternas eget intresse av att komma överens och undergräver deras samhällsansvar. I en tidigare bok, *Kriget mot fackföreningarna* (1998), visade Nycander hur statsmakten i USA valde konfrontation med hjälp av domstolar, polis och militär för att bekämpa den spirande fackföreningsrörelsen. Resultatet blev att facket blev mer militant och konflikterna på den amerikanska arbetsmarkanden fick därigenom ibland karaktär av rena fältslag.

I Sverige blev mottagandet ett helt annat. Nycander visar att Sverige omkring sekelskiftet var en välkommande miljö för fackföreningsrörelsen. Visserligen fanns försök från arbetsgivarnas och den politiska högerns sida att stoppa organiseringen och en rad lagförslag lades fram i riksdagen. Där stoppades dock alla försök att bekämpa fackföreningsrörelsen av liberalerna, där inte minst partiledaren Karl Staaff arbetade aktivt för att staten inte skulle lagstifta förrän arbetarna blivit delaktiga i det politiska livet – det vill säga fått politisk rösträtt (s 29). Genom att liberalerna och socialdemokraterna ända fram till 1920-talet stod sida vid sida mot den politiska högeren fick fackföreningarna verka i frihet och kunde därmed växa sig starka.

Arbetsgivarsidan har i den svenska forskningen haft en mycket undanskymd position när det gäller att förklara den svenska modellens uppkomst och särdrag. Nycander menar dock att dess roll har underskattats. Vid åtskilliga tillfällen när gemensamma regelverk skulle skapas var arbetsgivarsidan väl organiserad och pådrivande. Vid Saltsjöbadsförhandlingarna (1936–1938) tog för övrigt SAF det definitiva steget bort från partipolitiken, från att ha varit lierade med Högeren och försökt gå lagstiftningsvägen till att söka samarbetslösningar med LO baserade på avtal. Detta var uppenbarligen ett mycket viktigt skede i historien om de svenska partsrelationerna och Nycander lägger en hel del av ansvaret för detta på SAF-chefen Gustaf Söderlund.

Decennierna efter Saltsjöbadsavtalet 1938 brukar ofta beskrivas som en period av korporatism och intim trepartssamverkan mellan LO, SAF och staten. Tvärtom menar Nycander, som här polemiserar med bland annat Mauricio Rojas, att stora områden lyftes bort från politikernas axlar. Ända fram till 1970-talet var båda parter noga med att upprätthålla en skarp gräns mellan den fackliga och den politiska sfären. Politiska ingrepp på arbetsmarknadens område förekom när det gällde att skydda enskilda arbetstagare, däremot inte för att stärka fackföreningarna.

Under 1970-talet rämnade hela denna samarbetsmodell och frågor som tidigare hade skötts av parterna politiserades. Enligt Nycander har resultatet av den statliga inblandningen på områden som tidigare sköttes av parterna blivit närmast katastrofalt. Lagen om anställningsskydd skapade bitterhet hos arbetsgivarna om bland annat provanställningar och turordningsregler. Inkomstpolitiken under 1970- och 1980-talen gav upphov till en uppdriven inflation och skapade oreda i skattesystemet och statsfinanserna.

Tidigare forskning har ofta betonat hur fackföreningsrörelsen drev den socialdemokratiska regeringen att ta till lagstiftningsvapnet för att kunna flytta fram positionerna under 1970-talet. Nycander hävdar istället att det var politikerna – främst den nyvalde Olof Palme – som drev fram lagstiftningen. De fackliga ledarna, inte minst den äldre generationen, var snarast motståndare men gav efter då de lockades av att få större utbyte än vid avtalslösningar. Arbetsgivarna blev utmålade som nejsägare och omedgörliga under 1970-talet men det stämmer inte enligt Nycander. Snarare var det arbetsgivarsidan som försökte hålla fast vid Saltsjöbadstraditionen och SAF sträckte sig långt på många punkter för att lösa tvistefrågor med hjälp av avtal.

Det står klart att Nycander har genomfört en ytterst värdefull forskargärning. En ny syntes av Sveriges 1900-tal och då främst förhållandet mellan staten, arbetsgivarna och fackföreningarna, har utformats. Även den som inte instämmer i Nycanders teser i alla avseenden bör ha intresse av boken.

Henrik Lindberg

Johan Söderberg, *Röda läppar och shinglat hår. Konsumtionen av kosmetika i Sverige, 1900–1960*, Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm 2001. 214 s.

"För det är jag värd!" Smink har kommit att bli både vardagsvara och lyx, något som finns i snart sagt varje badrum men som ändå skänker det där lilla extra åt både vardag och fest. För att inte tala om artiklar som deodorant, parfym och schampo, som man ju betraktas som direkt konstig om man inte använder.

Inte minst på grund av sminkets vardagskaraktär är det intressant att läsa Johan Söderbergs *Röda läppar och shinglat hår*, där författaren kartlägger början till en masskonsumtion av smink och övriga hud- och hårvårdsprodukter. Motståndet under 1900-talets första årtionden var nämligen ofta stort mot produkter som parfym och läppstift, från både manliga och kvinnliga läger. Invändningar uttryckte rädsla och löje i lika delar och förespråkarna tvingades ofta avdramatisera sminkets symbolvärde genom att peka på dess nyttoeffekter.

Det som gör Söderbergs bok extra läsvärd är att han trots att han är ekonom-

historiker inte bara använt sig av import-, pris- och försäljningsstatistik utan också nyttjat reklam (en länge försummad källa som dock kommit något mera i ropet de senaste åren), tidskriftsartiklar och skönlitteratur för att ta pulsen på det tidiga 1900-talet. Inte minst i bokens första kapitel demonstrerar han övertygande hur skönlitteratur ger en till vissa delar annorlunda och inte minst mer fullödlig bild av attityder till smink och sminkanvändning. Genom exempel från författarinnor som Vera von Kraemer och Agnes von Krusenstjerna visar Söderberg hur användandet av ögonpennor, läppstift, puder och parfym ses som en vuxenskapande process. Den sminkande kvinnan ges möjlighet att dölja sitt rätta jag från omvärlden med ett målat pansar. För unga flickor betraktas detta sällan som önskvärt av omgivningen; de ses då som ytliga och också ofta lättfotade, men för den ”nya” yrkesarbetande vuxna kvinnan blir sminket ett sätt att visa sin emancipation för omvärlden.

I likhet med smink kom också de nya kortklippta frisyrerna att signalera en ny tid. Garçonnefrisuren blev populär mot slutet av 1920-talet och skulle gärna kombineras med en pojkaktigt smärt kropp. Det korta håret motiverades ofta med att det var bekvämt och detta var ju inte minst viktigt för de kvinnor som om mornarna måste hasta iväg till arbete eller utbildning. Motståndet var dock intensivt och det var länge svårt att få anställning som kontorsflicka eller sjuksköterska med en kortklippt frisyr. Stockholmspressen var full av insändare som på könsmissiga grunder var emot det nya modet; kort hår hävdades vara synnerligen okvinnligt och det framfördes också farhågor för att kvinnor nu i lika stor utsträckning som män skulle komma att bli skalliga när de nådde medelåldern. De nya frisyrerna påstods dessutom göra det svårare att se skillnad på kvinnor från över- och underklass.

När det gäller smink förekom emellertid sällan invändningar om att det gjorde bäraren okvinnlig, här uppstod istället andra problem. Det främsta argumentet var länge att det endast var prostituerade som sminkade sig, både för att attrahera män genom att understryka sin sexualitet – genom blek hy, svarta ögon och röda läppar – och för att dölja ett ansikte som annars oundvikligen skulle uppvisa märken av ett liv levt i lastbarhet. Frammot 1930-talet tycks motståndet mot puder, ögonpenna och läppstift ha avtagit. När nagellacket vid samma tid började bli populärt hade associationerna till prostitution alltså redan brutits och protesterna mot röda naglar fick istället markant rasistiska övertoner. Färgat nagellack sades signalera ”negersmak”, alltså en slags vulgär primitivism med klart sexuella övertoner.

Röda läppar och shinglat hår visar med all önskvärd tydlighet att här finns ett synnerligen rikt material att ösa ur. Det man möjligen kunnat önska är att Söderberg grävt ännu litet djupare. Han snarare snuddar vid en mängd intressanta frågeställningar som tydligt kan kopplas till det svenska användandet av smink – mest uppenbar är kanske frågan om vad som i dessa sammanhang anses som man-

ligt och kvinnligt. Kort hår anses vara ”okvinnligt” och därför blir korthåriga kvinnor per definition inte vackra, om än inte direkt fula. Här finns också fragment av en diskussion (främst uttryckt genom att Söderberg citerar en artikel av Brita Åkerman från 1932) om det faktum att smink, mode och utseende tillhör den kvinnliga sfären och därmed ofta anses vara mindre viktigt än exempelvis sport.

Andra motiverade frågeställningar som hade kunnat få större plats rör exempelvis den samtida kontexten, där det inte bara är motståndet mot sminket som är massivt utan det mesta som kan ses som delar av det nya masskonsumtions-samhället, som till exempel jazzmusik, dans och film. Det hade också kunnat vara spännande att fördjupa sig i en diskussion kring vad som kan ses som naturligt kontra artificiellt när det gäller det kvinnliga och manliga utseendet. Söderbergs källmaterial visar att exempelvis puder under olika perioder har setts som konstlat men också som något som kan lyfta fram ansiktets naturliga skönhet. Allt eftersom smink blir mer accepterat blir det också vanligare med författare som pekar på de stora möjligheter till experiment med utseendet som sminket erbjuder. Varför skall man nöja sig med bara ett utseende?

På det hela taget känns boken inte riktigt avslutad. Det sista kapitlet som mer i detalj behandlar den ekonomiska bakgrunden till svensk sminkkonsumtion hade förtjänat att arbetas in i de andra kapitlen och det är många diskussioner, som exempelvis de ovan nämnda, som känns påbörjade men inte helt slutförda. Med litet mer arbete hade *Röda läppar och shinglat hår* kunnat bli en inte bara intressant bok utan också en synnerligen spännande och tankeväckande sådan.

Sofia Åkerberg